

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

LUCRARE DE DOCTORAT

Doctoranda:

Imola BODA

Coordonator:

Prof. Dr. Ioan PISO

Cluj-Napoca

2015

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

Viața religioasă în Colonia Sarmizegetusa

Doctoranda:
Imola BODA

Coordonator:
Prof. Dr. Ioan PISO

Cluj-Napoca

2015

VIAȚA RELIGIOASĂ ÎN COLONIA SARMIZEGETUSA

VOLUMUL I

INTRODUCERE

PARTEA I: DIVINITĂȚI

Cap. I: Divinități greco-romane

I.1: Triada Capitolină și Dii consentes

I.1.a: Iuppiter; I.1.b: Iuno; I.1.c: Minerva

I.1.d: Neptun; I.1.e: Mars; I.1.f: Venus; I.1.g: Apollo; I.1.h: Diana; I.1.i:
Volcanus; I.1.j: Mercurius; I.1.k: Ceres

I.2: Alte divinități greco-romane

I.2.a: Aesculapius, Epione, Hygia și Telesphorus; I.2.b: Amor; I.2.c:
Concordia; I.2.d: Core; I.2.e: Dii Magni; I.2.f: Dominus *et* Domina; I.2.g:
Fortuna; I.2.h: Genii; I.2.i: Hercules; I.2.j: Lar; I.2.k: Liber Pater și Libera;
I.2.l: Nemesis; I.2.m: Nymphae; I.2.n. Roma; I.2.o: Salus; I.2.p: Silvanus;
I.2.r: Sol Invictus; I.2.s: Terra Mater; I.2.t: Victoria

Cap. II: Divinități așa-zise „orientale”

II. 1: Mithras

II. 2: Cultele siriene

II.2.a: Iuppiter Dolichenus; II.2.b: Iuppiter Heliopolitanus; II.2.c: Azizos-
Bonus Puer

II.3: Cultele palmyrene

II.3.a: Dii patrii; II.3.b: Bel; II.3.c: Iarhibol; II.3.d: Malagbel

II. 4: Cultele isiace

II.4.a: Isis; II.4.b: Serapis; II.4.c: Anubis

II. 5: Cultele micro-asiatice

II.5.a: Cybele; II.5.b: Aesculapius Pergamenus; II.5.c: Men Cilvastianus;

II.5.d. Hechate; II.5.e: Sabazius

Cap. III: Divinități celto-germanice

III.1: Mercurius și Rosmerta; III.2: Mars Singilis și Minerva; III.3: Mars Camulus; III.4: Apollo Grannus și Sirona; III.5: Epona și Campestres; III.6: Quadriviae; III.7: Sucellus și Nantosuelta

Cap. IV: Divinități africane

IV.1: Caelestis; IV.2: Bel Hammon

Cap. V: Divinități balcano-dunărene

V.1: Cavalerii Danubieni; V.2: Cavalerul Trac

Cap. VI: Tendințe henoteiste

VI.1: Deus Aeternus; VI.2: Theos Hysistos

PARTEA II: CULTUL IMPERIAL

PARTEA III: CLĂDIRI DE CULT

Cap. I: Temple cercetate arheologic

I.1: Forum Vetus; I.2: Forum Novum și Capitoliul; I.3: Noul templul al zeilor palmyreni; I.4: Nemesis; I.5: Liber Pater; I.6: Dominus *et* Domina; I.7: EM 24; I.8: Asklepion; I.9: Silvanus; I.10: EM 18; I.11: Mithras; I.12: *Dii Patrii*

Cap. II: Temple cercetate arheologic cu divinități neidentificate:

II.1: EM 16; II.2: EM 17; II.3: EM 20; II.4: EM 29

Cap. III: Edificii de cult atestate epigrafic

III.1: Isis; III.2: Caelestis Virgo; III.3: Malagbel; III.4: Iuppiter Dolichenus; III.5: Diana; III.6: Apollo

Cap. IV: *Area sacra a Domus procuratoris*, SA 004

Cap. V: Topografia sacră al coloniei Sarmizegetusa

PARTEA IV: CORPUL SACERDOTAL

Cap. I: Sacerdos Arae Augusti

Cap. II: Pontifices

Cap. III: Augures

Cap. IV: Flamines

Cap. V: Laurentes Lavinates

Cap. VI: Sacerdotes Iovis Dolicheni

PARTEA V: Repertoriul epigrafic a documentelor votive din Colonia Sarmizegetusa. Analize, Comentarii și Statistici.

Cap. I: *Epitheta Deorum*. Divinitățile din spatele numelor: epitete și competențe

Cap. II: Panteonul personal al dedicanților

Cap. III: Dedicății colective

Cap. IV: Ierarhia socială și politică a dedicanților

Cap. V: Manifestări religioase ale femeilor

Cap. VI: Conexiunile

Cap. VII: Formulele dedicațiilor

CONCLUZII

REZUMAT ÎN LIMBA ENGLEZĂ

VOLUMUL II

PARTEA I: TABEL

PARTEA II: REPERTORIUL MATERIALULUI EPIGRAFIC

PARTEA III: REPERTORIUL MONUMENTELOR FIGURATE

PARTEA IV: FIGURI ȘI PLANȘE

BIBLIOGRAFIE

VIAȚA RELIGIOASĂ ÎN COLONIA SARMIZEGETUSA

Cuvinte-cheie: Colonia Sarmizegetusa, religia romană, monumente epigrafice, edificii de cult, topografia sacră

Ceea ce se impune în primul rând atenției noastre cu privire la cultele din *Sarmizegetusa* este varietatea lor. Populația civilă adusă sau venită în localitate ca și efectivele trupelor aduse în provincie aveau o compoziție etnică foarte diversă. Toți acești coloniști și soldați veneau cu propriile credințe și tradiții religioase, pe care le continuă în noua *Colonia*, adăugându-le cultelor care alcătuiau religia oficială de stat, organizată în orașele provinciei după modelul Romei¹.

Locul de frunte între divinitățile venerate în *Sarmizegetusa* îl ocupă, firește, cele ale panteonului roman, din care fac parte, în primul rând divinitățile romane, respectiv cele de origine italică și grecească. Nu lipsesc din viața religioasă a orașului și divinități de origine celtică, așa-zise „orientale”, divinități cunoscute sub denumirea de balcano-dunărene sau tendințele henoteiste; la acestea, evident se adaugă și apariția a personificărilor abstracte.

Atunci când vorbim despre religia și divinitățile invocate în *Colonia Sarmizegetusa*, este necesară realizarea unei distincții între credincioșii localnici, deci cei care reprezintă ramura populației stabile și între feluriții funcționari imperiali, care locuiesc doar temporar în oraș. Aceștia din urmă, deși au o mare influență, nu aparțin de fapt populației locale, sunt doar în trecere, prin urmare la fel și zeii invocați de către ei.

În două cazuri este atestată construirea unor temple de către funcționari imperiali, ambele fiind pentru cultele isiace de către guvernatorul M. Statius Priscus, în afara incintei coloniei, pe partea nordică, și un *serapeum* în *area sacra* a *domus procuratoris*.

Aparte este micul sanctuar construit de către un centurion al legiunii III Italica și dedicat perechii divine *Dominus et Domina*, pentru care până în prezent nu se cunosc adoratori locali.

¹ Macrea 2007, 305-328.

Construirea sanctuarului s-a realizat într-un punct topografic sacru, lângă celelalte temple greco-romane, ceea ce ne duce la presupunerea ca acest cult să fi fost unul oficial.

Repertoriul epigrafic care însoțește lucrarea de față a fost sintetizat în ceea ce privește categoriile de populație care participă la exprimarea actelor religioase și divinitățile adorate în perioada romană la *Sarmizegetusa*. Tabelul I., ca și analiza întreprinsă mai jos, va evidenția nu doar zeii din *Colonia Sarmizegetusa*, ci și acele divinități adorate de către populația locală care s-au bucurat de o anumită popularitate, fapt evidențiat în primul rând datorită numărului crescut de atestări epigrafice, dar și arheologice (temple / sanctuare); trebuie însă menționat faptul că această popularitate poate ilustra starea cercetării / descoperirilor, care cu ușurință pot fi schimbate pe măsură ce apare noi documente.

Guvernatorii și procuratorii ocupau funcțiile lor oficiale pentru o perioadă determinată în Dacia, după care erau mutați într-o altă provincie. Din acest motiv, manifestările lor religioase sunt atât oficiale, cât și de tip „personal”, în sensul că ridică altare unor zei pe care i-au „dobândit” pe parcursul vieții. În aceeași categorie intră și militarii, care sunt doar în trecere, dar care se manifestau din punct de vedere religios ridicând câte un altar diferitelor divinități.

În categoria populației stabile au fost incluși cei care au îndeplinit funcții municipale, în administrația fiscală, membri ai unor *colegia*, *ordines*, sau *augustales*, sclavi, liberi, peregrini, femei și foști militari care s-au stabilit în *Colonia Sarmizegetusa* în calitate de veterani.

Divinitatea atestată	Populația aflată temporar, „în „trecere”(oficialități, funcționari, militari etc.)	Populația locală
Aesculapius	5	21 (+ templu)
Aesculapius Pergamenus	-	1
Aquae	1	-
Apollo	3	-
Apollo Grannus	2	-
Bonus Puer	1	-
Caelestis	-	2 (+ templu)
Campestres	1	-
Cautopates	-	2
Concordia	-	1
Core	1	-
Deus Aeternus	1	7 + cultores
Diana	2	3(+ 2 temple)

<i>Dii patrii</i> palmyreni	-	1 (+ templu)
Dis Pater et Proserpina	-	2
Dominus et Domina	1 (+ templu)	-
Epione	1	-
Epona	2	-
Fortuna	4	4 (?)
Hecate	1	-
Hercules	2	1
Hygia	3	14 (+ templu)
Isis	3 (+ 2 temple)	3 (+ templu)
Iuno	3	2
Iuppiter	5	7
Iuppiter Dolichenus	-	5 (+ templu)
Iuppiter Heliopolitanus	1	-
Lar	1	-
Liber Pater	-	7 (+ templu)
Libera	-	3 (+ templu)
Malagbel	-	3 (+ templu + cultores)
Mars	2	-
Mars Camulus	1	-
Mars Singilis et Minerva	1	-
Men Cilvastianus	-	1
Mercurius	3	1
Minerva	3	2
Mithras	2	25 (+ templu)
Nemesis	1	19 (+ templu)
Neptunus	1	1
Roma	1	-
Rosmerta	1	-
Salacia	1	-
Salus	3	
Serapis	5 (+ 2 temple)	1 (+ templu)
Sirona	2	-
Silvanus	1	5 (+ templu)
Terra Mater	1	-
Theos Hypsistos	1	2
Yarhibol	-	1 (+ templu)
Quadriviae	-	1
Venus	1	-
Volcanus	1	1

Tabelul I. Dovezile epigrafice ale divinităților adorate și ale dedicațiilor / adoratorilor acestora

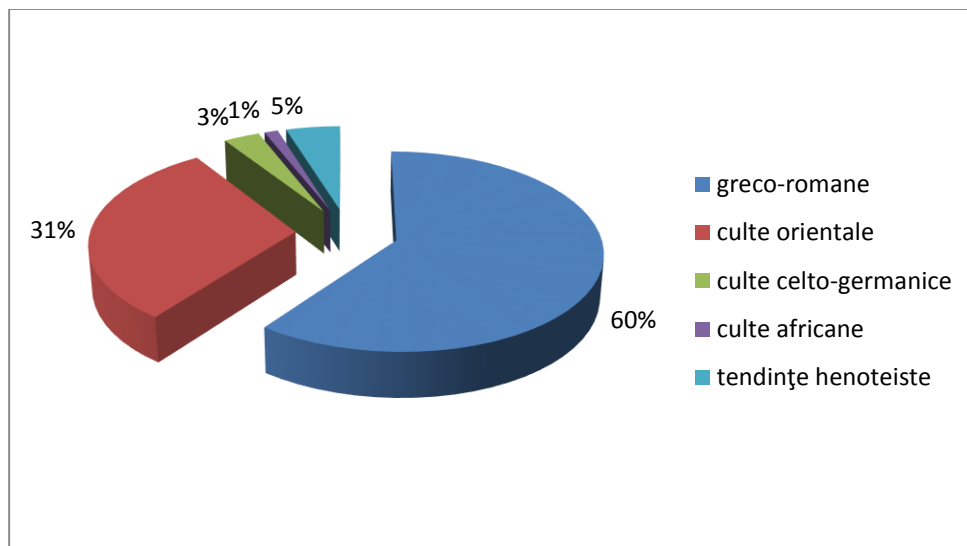

Diagrama 1. Frecvența diferitelor culte religioase atestate la *Sarmizegetusa*

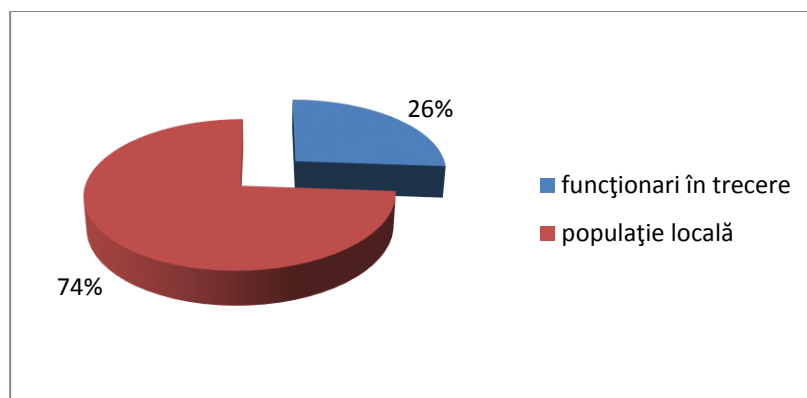

Diagrama 2. Raportul dintre populația aflată temporar la *Sarmizegetusa* și cea locală în manifestarea vieții religioase

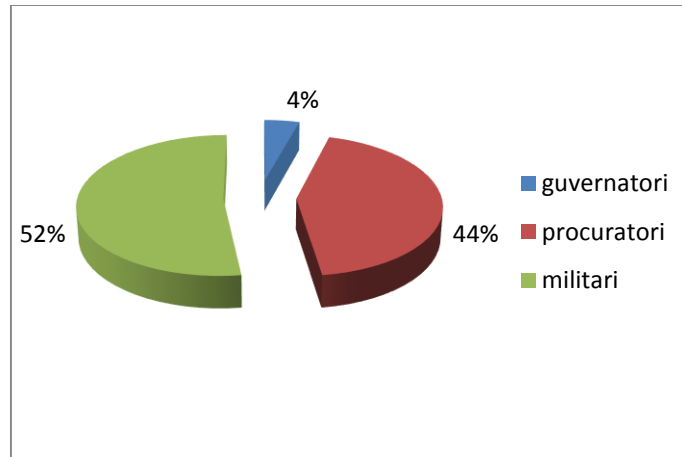

Diagrama 3. Categoriile de funcționari publici care participă la viața religioasă a orașului

În primul rând trebuie subliniat faptul că, în *Colonia Sarmizegetusa*, divinitățile populare sunt cele care erau adorate de populația locală, respectiv cele cărora li s-au ridicat lăcașe de cult. Aceste divinități sunt: Iuppiter, Iunona și Minerva (Triada Capitolină), Aesculapius și Hygia, Liber Pater, Silvanus, Nemesis, Diana, Hercules, Isis și Serapis, Caelestis, Mithras, Iuppiter Dolichenus și zeii palmyreni (Malagbel, Bel, Iarhibol).

În ceea ce privește atestarea cultului zeiței Venus, ar fi greșit să presupunem faptul că ar fi fost adorată doar de către procuratorii financiari (după atestările epigrafice), deoarece prezența ei se manifestă foarte bine mai ales prin monumente figurate, statuile ei din marmură fiind sculptate chiar în *Sarmizegetusa*. De asemenea, numeroasele statuete confecționate din bronz și din teracotă vorbesc despre adorarea zeiței cu precădere de către populația locală. De aceea, cultul acestei divinități îl putem considera unul important în *Colonia*.

Deci, divinitățile mai bine reprezentate sunt cele care erau adorate de către populația locală. Din punct de vedere cronologic, manifestările pot fi încadrate probabil de la fondarea coloniei până la abandonarea provinciei, deși documentele epigrafice vorbesc despre un interval mai scurt, și anume cel cuprins între anii 150-253 p. Chr. În schimb, datele arheologice (stratigrafia din *area sacra*, situată pe latura nordică al coloniei) și inscripția fondării coloniei atestă manifestări ale vieții religioase la *Sarmizegetusa* încă din timpul lui Traian.

În ceea ce privește modul de manifestare a credințelor religioase ale funcționarilor oficiali, în cei câțiva ani petrecuți la *Sarmizegetusa*, putem afirma că ei au luat parte activă și la viața religioasă a orașului. La acești funcționari putem observa și înțelege cel mai bine conceptul de „panteon personal al dedicanților”. În epoca romană, indivizii se închinau, în general, mai

multor zei. Există un cult public, al statului roman, la care individul participa ca membru al corpului social. În același timp, omul roman are religia lui proprie, în primul rând cea pe care o moștenește pe latura familială, la care se adaugă și alte culte pe parcursul vieții. Această pluritate nu înseamnă abandonarea unui cult, ci din contră, practicarea tuturor.

Prezența divinităților celto-germanice (Diagrama 2) este bine documentată datorită unor astfel de funcționari oficiali, și în acest stadiu al cercetărilor, ele nu par să fi cunoscut o mare popularitate în rândul populației locale. La acestea se adaugă și divinități rar întâlnite sau care nu au mai fost atestate în Imperiul Roman (Salacia, Epione, Aesculapius Pergamenus, Men Cilstavianus, Venus ubique, Volcanus mitis), care au fost aduse de populația aflată „în trecere” la *Sarmizegetusa*.

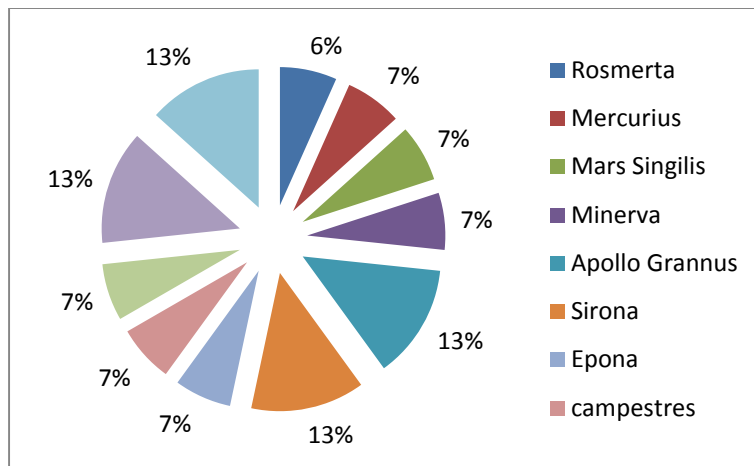

Diagrama 4. Atestările epigrafice ale divinităților celto-germanice

În ceea ce privește datarea momentului în care aceste divinități au fost atestate la Sarmizegetusa, putem preciza următoarele: Epona și Campestris sunt menționate în intervalul 112-117 p. Chr; Mars Singilis, Minerva, Apollo Grannus și Sirona sunt menționate în intervalul 184-186 p. Chr.; Quadriviae apar menționați în intervalul 222-235 p. Chr.; Mars Camulus, Mercurius, Rosmerta, Apollo Grannus și Sirona sunt menționate în intervalul 235-238 p. Chr.

Deci, activitatea religioasă a primilor funcționari este atestată la *Sarmizegetusa* între anii 112-117 p. Chr., după care următoarea bine documentată este între anii 184-186 p. Chr. Cea mai bună situație o avem în epoca Severilor, când dovezile epigrafice privind practicarea cultelor religioase se înmulțesc. În afară de Quadriviae, celelalte zei și zeițe erau adorate de către

funcționari oficiali, care sunt în trecere în *Sarmizegetusa*, însă prezența lor este atestată și prin implicarea în activitățile religioase din metropola provinciei.

Viața religioasă a orașului *Sarmizegetusa* este strâns legată de evoluția ei urbană. Ea poate fi urmărită în cele ce urmează prin corelarea datelor istorico-epigrafice și arheologice care pun în evidență transformările prin care a trecut metropola Daciei romane de la fondarea ei până la sfârșitul stăpânirii romane a provinciei.

Astfel, după fondarea coloniei și după trasarea drumurilor principale (*cardo maximus* și *decumanus maximus*) de la *locus gromae*, a fost construit primul for al orașului, așa zisul *Forum Taianaic* sau *Forum Vetus*. Fondarea coloniei a fost realizată de către guvernatorul Daciei, Decimus Terentius Scaurianus, care a ocupat această funcție începând cu anul 109 p. Chr. Inițial forul a fost construit din lemn, însă, la scurt timp, în locul acestuia, tot în timpul împăratului Traian, a fost construit un for mai mare, din piatră de stâncă și din blocuri de calcar, de către un detașament (*vexillatio*) al legiunii a IIII-a Flavia Felix.

În același timp, sau imediat după fondarea coloniei au fost construite, în primul rând, edificiile sacre din partea nordică a incintei romane, adică cele care se situează în *area sacra* și care sunt înconjurate de un *temenos* (Pl. 3, 4, 5, 6, 7). De ce susținem această ipoteză? După cum a fost sintetizat și mai sus², în această parteau fost construite edificiile tradiționale greco-romane și *Ara Augusti*, deci e firesc ca acestea să fi fost construite mai întâi în *area sacra*, iar abia ulterior au fost construite templele așa-zis „orientale”³. În afară de acest argument, afirmația ne este demonstrată arheologic: știm sigur că sub domnia lui Marcus Aurelius aceste temple erau deja construite deoarece au fost afectate în urma războaielor marcomanice. Desigur, cum e și firesc, pe parcursul anilor s-a constatat refacerea acestora, dar destinația inițială a rămas aceeași până la sfârșitul epocii romane în Dacia.

Sub împăratul Antoninus Pius (138-161 p. Chr.) a început marea operă de reconstrucție a forului traianic, prin înlocuirea coloanelor de calcar sau gresie cu coloane corintice din marmură.

² Pentru această discuție vezi capitolul: *Topografia sacră al coloniei Sarmizegetusa*.

³ Situația întâlnită în *Colonia Sarmizegetusa* corespunde cu situația orașelor-sedii/capitale de provincii. Cea mai bună analogie o avem de la *Lugdunum*, centrul celor trei Galii, dar la fel de bine se poate aduce ca exemplu *Savaria* (în Pannonia), *Tarraco* (Hispania Tarraconensis), *Narbo* (Gallia Narbonensis), *Cambodunum* (Raetia), *Virunum* (Noricum), respectiv *Camulodunum* (Britannia). Datorită acestor exemple reușim să înțelegem mai bine aceste manifestări ale orașului studiat și putem afirma că ele se înscriu în sfera acelor acte politico-religioase ce se desfășurau în toate centrele provinciilor din Imperiul Roman. Vezi discuția în capitolul: *Topografia sacră al coloniei Sarmizegetusa*.

Totodată, se construiește așa-zisul *Forum Novum* (150 p. Chr.), pe partea estică a căruia se situează Capitoliul, astfel forul menționat devenind unul religios.

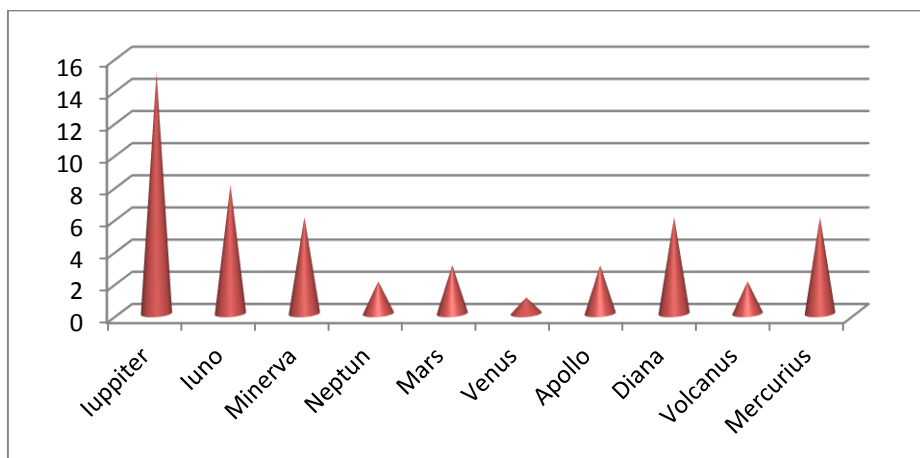

Diagrama 5. Atestarea epigrafică a *dii consentes*

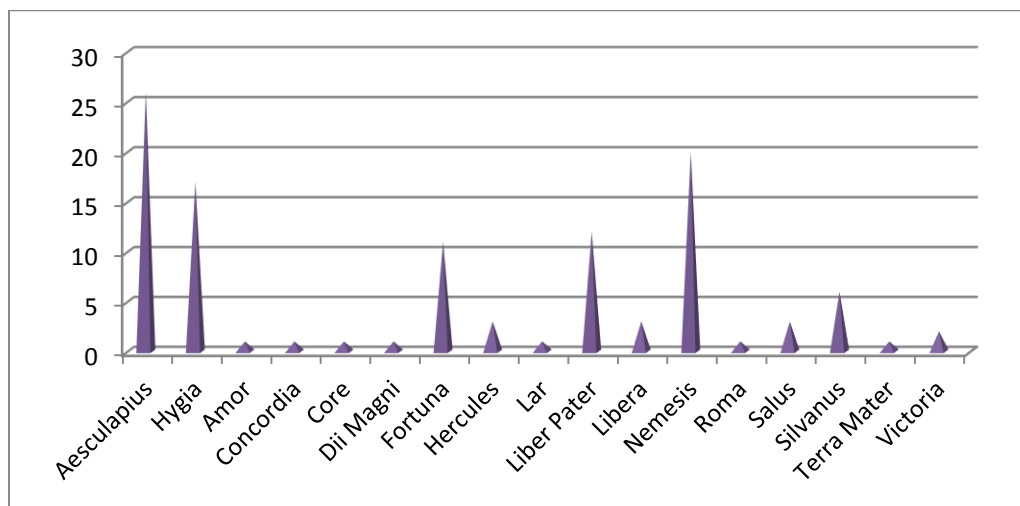

Diagrama 6. Atestarea epigrafică a altor divinități greco-romane

În timpul împăraților Marcus Aurelius (161-180), Lucius Verus (161-169) și Commodus (180-193), activitatea edilitară s-a concentrat mai ales pe refacerea templelor din *area sacra*, afectate în urma războaielor marcomanice. Evident, în nici un caz nu putem afirma că doar în

această zonă au fost realizate construcții, deoarece, după cum demonstrează și varii documente epigrafice, sunt atestate altare, baze de statui ridicate pentru diferite divinități în *area sacra* din *domus procuratoris* spre exemplu. De asemenea, în *Forum Vetus* este documentată arheologic o activitate constructivă intensă: cele 24 de coloane ale curții interioare ale forului Traianic au fost înlocuite cu altele mult mai elegante, sculptate în marmură de către meșterii atelierului local, fondat cu o generație în urmă de artiștii microasiatici; totodată, au fost refăcute capelele din colțurile de nord-est și nord-vest ale forului amintit, acesta căpătând astfel un caracter monumental. Cel mai probabil și în *Forum Novum* ar fi avut loc aceeași activitate constructivă, însă acest lucru nu este documentat foarte bine pentru moment deoarece, în afara Capitoliului, acesta nu este încă cercetat arheologic.

Treptat, divinitățile orientale vor fi integrate religiei oficiale a Romei datorită unor împărați care sprijineau răspândirea acestora în Imperiu. La *Sarmizegetusa*, cel mai timpuriu dintre templele dedicate unor zeități de această origine este templul zeiței Isis, construit în timpul domniei lui Antoninus Pius pe latura de nord-vest a coloniei.

În timpul împăratului Septimius Severus (193-211 p. Chr.) se construiește templul zeiței Caelestis Virgo pe latura nord-vestică a incintei. Pe placa de construcție a edificiului, zeița apare cu epitetul *Augusta*, iar templul, conform documentului epigrafic amintit, a fost înălțat de către sclavul augustal Nemesianus din fonduri personale. Cultul acestei divinități a cunoscut o largă răspândire în Imperiu, a intrat în religia oficială a Romei, iar în aceste condiții prezența zeiței cu epitetul *Augusta*, și construirea edificiului pe acel punct topografic sacru, adică în apropierea zonei sacre este clară și acceptabilă.

Activitatea edilitară în domeniul religios continuă și în timpul împăratului Caracalla (211-217 p. Chr.), în vremea căruia se ridică un *serapaeum* în interiorul zonei sacre a *domus procuratoris*.

Împăratul Severus Alexander (222-235 p. Chr.), datorită originii sale, sprijinea, mai ales cultele palmyrene. Acest lucru se reflectă și în construcțiile religioase care au apărut la *Sarmizegetusa*. În această perioadă au fost construite aici în total patru temple (Pl. 3, 4, 5, 6, 7): primul dedicat zeilor de baștină ai decurionului P. Aelius Theimes⁴, templul fiind situat pe un deal, în partea vestică a incintei (edificiul este denumit *Dii patrii*). Al doilea templu a fost

⁴ IDR III/2, 18.

construit pentru zeul Malagbel în partea nord-vestică a incintei (Malagbel I)⁵, în apropierea sanctuarului zeiței Caelestis. Acesta este atestat printr-un document epigrafic care este dedicat în sănătatea împăratului Severus Alexander și a Iuliei Mamaea, de către Primitivos, libert al împăratului și *tabularius*. Al treilea templu se pare că a fost construit în partea nord-estică a incintei (Malagbel II)⁶. În ultimul rând amintim construirea unei edificii chiar lângă *Forum Vetus*, pentru zeul Soare Malagbel, ai cărui adoratori nu erau palmyreni, ci cetățeni romani, conform autorilor săpăturilor (Malegbel III)⁷. Datarea este foarte importantă, deoarece înainte de domnia lui Severus Alexander o asemenea construcție nu putea fi ridicată în interiorul incintei romane: în acest caz, cultul acestui zeu palmyrean avea un caracter oficial la *Sarmizegetusa*.

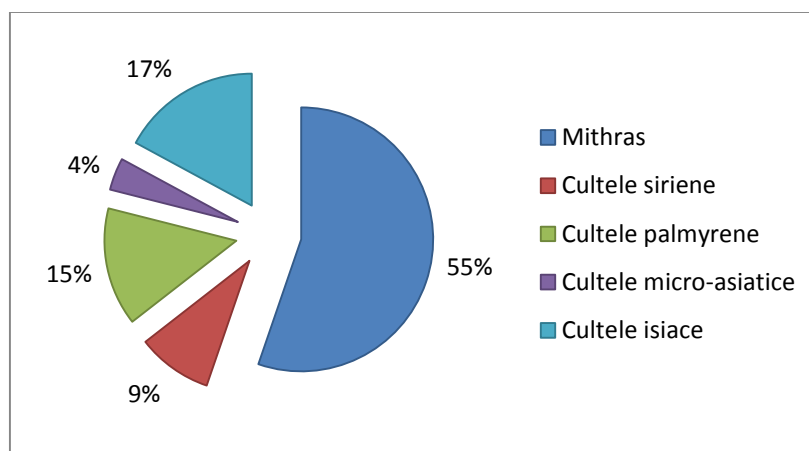

Diagrama 7. Atestarea epigrafică a divinităților orientale.

Diagrama prezintă divinitățile „orientale” pe baza documentelor epigrafice. Datarea acestor documente: prima atestare epigrafică este din anul 168 pentru Mithras, după care avem din anii 222-235 tot pentru același divinitate. Prezența cultelor siriene și palmyrene se datează cu precădere între anii 222-235 (excepția constă în invocarea zeului Bonus Puer: 251-253, dar acesta apare împreună cu Apollo-fiind cronologia maximă a inscripțiilor databile). Pentru micro-asiatice avem un document databil pentru zeița Hechate: 198-211. Pentru practicarea cultelor isiace avem un interval cronologic destul de mare: 157-235, adică deja sub domnia lui Antoninus Pius până la sfârșitul domniei lui Severus Alexander.

⁵ IDR III/2, 262.

⁶ IDR III/2, 264.

⁷ Piso, Țentea 2011, 111-121.

După domnia împăratului Severus Alexander, în perioada cuprinsă între Maximinus (235-238) și până la Aurelianus (270-275), nu s-au mai constatat activități edilitare cultice de amploare, ci doar acțiuni de refacere a acestora. Evident, manifestările religioase nu au încetat, descoperirile de altare, de statui ridicate pentru diferite divinități demonstrează că viața religioasă a coloniei continuă, dar extinderea topografiei sacre a orașului, prin construirea de temple, a ajuns în punctul culminant cel mai târziu în anul 235 p. Chr., în perioada când *Sarmizegetusa* primește și titlul de *Metropolis*.

În concluzie, semnalăm existența unui complex de cult în jurul *Asklepieion*-ului care era inclus în *area sacra*, fiind situat pe partea nordică a incintei romane și fiind înconjurat de un *temenos*, unde au fost înălțate templele greco-romane, care înconjoară *Ara Augusti*. A doua *area sacra* se află în *domus procuratoris*, divinitățile atestate aici având origini diferite (găsim divinități greco-roman, romano-orientale, celto-germanice, tendințe henoteiste). Totodată, în interiorul acestei zone sacre s-a construit în timpul lui Caracalla un templu pentru o divinitate isiacă. Datarea acestor monumente este cuprinsă în intervalul cronologic 184 și mijlocul secolului al III-lea.

Treptat, după cum s-a constatat, cultele romano-orientale vor cunoaște o răspândire largă, datorită trupelor militare venite din Orient. Templele dedicate acestor divinități s-au concentrat la sud, sud-vest și vest de incinta romană a coloniei *Sarmizegetusa* (Pl. 7). De ce tocmai în această zonă erau construite aceste edificii? Pe partea nordică se aflau deja edificiile de cult ale zeităților tradiționale și pur și simplu nu mai era loc (căci mai spre nord de temple era locuirea civilă), iar pe latura de nord-vest și nord-est se aflau templele care au fost acceptate oficial de Roma, dar care nu erau grupate într-o zonă sacră. Totodată, nu putem omite faptul că era necesară și o separare a acestor edificii din punct de vedere topografic: în timpul împăraților Traian și Hadrian nu putea fi acceptată înălțarea unor temple „orientale” între sau lângă cele tradiționale sau în apropiere de *Ara Augusti*.

Odată cu trecerea timpului și cu sprijinirea cultelor „orientale” de către împărații romani, monumentele de cult dedicate acestor divinități fie au intrat în interiorul incintei romane, fie s-au apropiat de templele tradiționale greco-romane, fără a se grupa într-o zonă sacră. Ele au cunoscut, la un moment dat, un sprijin oficial, și au fost supuse unui proces de romanizare, proces evidențiat foarte bine în cazul lui Malagbel, Isis și Caelestis care au cunoscut o răspândire largă în Imperiu, inclusiv în *Colonia Sarmizegetusa*. Același fenomen religios se poate constata

la *Sarmizegetusa*, ca și la Roma, dar la dimensiuni provinciale și puțin mi târziu decât în *Urbs Aeterna*⁸.

Documentele epigrafice și cele arheologice vorbesc despre practicarea diferitelor culte încă de la fondarea orașului. Activitatea edilitară, cât și documentele epigrafice databile, ne confirmă faptul că manifestările religioase ale locuitorilor *Sarmizegetusei* cunosc o înflorire maximă în epoca Severilor. Datele epigrafice și arheologice atestă prezența a peste 70 de zei și zeițe, de origini diferite, pe situl analizat. La *Sarmizegetusa*, locul cel mai important în ceea ce privește exprimarea actelor de credință religioasă ale oficialităților și ale locuitorilor orașului este ocupat de divinitățile greco-romane (Diagrama 1). În primul rând amintim pe Iuppiter, Aesculapius și Hygia, Liber Pater, Diana, Hercules, Silvanus, Nemesis și Fortuna (vezi Diagramele 5-6). Asemenea lor, Mithras, Malagbel, Iuppiter Dolichenus, Isis și Serapis (adică cultele romano-orientale, Diagrama 7), respectiv Caelestis au cunoscut o răspândire uimitoare în *Colonia*. Dintre acestea din urmă, cultul lui Malagbel merită o atenție specială, deoarece din tot Imperiul Roman, doar în *Sarmizegetusa*, provincia Numidia (El Kantara -*Calceus Herculis*⁹, Messad -*Castellum Dimmidi*¹⁰, El Gehara¹¹) și Roma¹² unde zeii apar cu epitetul de *Augustus*¹³, putem observa faptul că vorbim despre un cult oficial roman.

⁸ La *Roma* s-a ajuns la această etapă sub Marcus Aurelius, când a fost construit un *dolichenum* chiar pe Aventin. Pentru această discuție vezi următoarele studii: Zappata 1996, 87-255; Bellelli 1996, 305-328; Chini 1996, 329-347; Sorrenti 1996, 367-453; Rüpke 2003, 105-118; Blömer, Winter 2012;.

⁹ AE 1901, 00114 = AE 1901, 00114: *Deo Mal(agbello) sac(rum) / Iulius Fau(stus) / vot(um) sol(vit) lib(ens) / ani(mo) cum / sui(i)s om(n)ibus*]; AE 1933, 00042 = AE 1933, 206 = AE 1980, 00953 = EDCS-12700120: *Deo Malagbel(o) / pro salute d(ominorum) n(ostorum) Imp(eratorum) / A(ulo) Iuli(o) Pi(son)e leg(ato) Aug(ustorum) pr(o) p(r)aetore] / T(itus) Cl(audius) [3]i[3]ius [(centurio) [[leg(ionis) III] Aug(ustae)*]; AE 1933, 00043 = EDCS-16100231: *Deo Sanc(to) / Malagb(elo) / Mucianus / Malc(h)us / et Lisin(i)us Muci(anus) / magg(istri) / v(otum) s(olverunt)*; [CIL VIII 2497 = D 04339](#) = EDCS-20300076: *Malagbello / Aug(usto) / Sancto sac(rum) / T(itus) Fl(avius) Mansuetus [(centurio) [[leg(ionis) III] Aug(ustae) / v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens) m(erito)*.

¹⁰ CIL VIII 08795 = CIL VIII 18020 = EDCS-24900585: *Deo num(ini) Malag(belo) / pro salute d(omini) n(ostri) / Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli / Severi [[Alexan]]/[dri] Invicti Pii Fel(icis) / Aug(usti) divi M[agni] Ant[oni] filii // [(centuria?) H]onorati(?) / [---]CT[---]amicus / [---] Iul(ius) Donatus fil(ius) / [---]ran(ius) Messor / [---] Pe]trion(ius?) Rogatian(us) / T(itus) Annius Victor / Q(uintus) Gran(ius) Donatus / C(aius) Iulius Tertull[us] / [// [m(ilitis)] n(umeri) P(almyrenorum) / Sev(erianorum) / [(centuria) Caltoniani / C(aius) Modius [(centurio) s(upra) scriptus) / L(ucius) Rubrius Felix / C(aius) Iulius Maximus / C(aius) Camius Malc(h)us / L(ucius) Hostilianus) Florentinus / C(aius) Iulius Tonneus / C(aius) Iulius T[]*; [AE 1940, 148 = AE 1948, 213 = EDCS-15200110](#): *Deo Numini Mal(agbello) / pro salute d(omini) n(ostri) Imp(eratoris) Caes(aris) / M(arci) Aur(eli) Severi [[Alexa[n]]/[dri] Invicti Pii Felicis / Aug(usti) divi Mag(ni) Antoni/ni fili(i) et Iuliae [[M[am]a[e]]]/ae Aug(ustae) matri(s) Aug(usti) et / [castrorum*; AE 1940, 150 = AE 1948, 213 = EDCS-15200107: *] / d(omino) deo num(ini) Malagbello / n(umerus) Pal(myrenorum) Seve(rianorum) / morante[s*.

În afară de divinitățile menționate mai sus, apar câțiva zei a căror prezență este mai rar întâlnită sau deloc în alte orașe ale Imperiului Roman. Aici intră acei zei care au ca epitet un toponim, de astfel unice în Imperiu, cum ar fi: Aesculapius Pergamenus¹⁴, Men Cilvastianus¹⁵, Mars Singilis¹⁶ și Fortuna Daciarum¹⁷. Există câțiva zei care sunt atestați cu epitete rar întâlnite, cum ar fi Venus ubique (analogie o avem din *Pompeii*¹⁸ și Volcanus mitis (din *Brixia*)¹⁹. Totodată, includem câteva teonime, ce s-au născut în urma unor sincretisme romano-orientale care de asemenea sunt foarte rar atestate sau care apar numai la Sarmizegetusa: *Iovi Soli invicto deo genitor*, *Soli invicto Mitrae Aniceto*, *Dei Solis Ierhabolis* și *Dei Solis Malagbeli*.

Conform celor mai sus, în încheiere trebuie subliniat faptul că divinitățile din orașul studiat prezintă câteva particularități de mare importanță nu doar pentru primul oraș întemeiat în Dacia, ci și pentru viața religioasă din întreaga provincie.

¹¹ CIL VIII, 18024 = AE 1888, 2 = EDCS-24701247: *[Deo] Sancto / [Mal]agbelo / [Macr]obius(?) Se/[c]undus aram / instituit et / dedicavit / v(otum) s(olvit) l(ibens) a(animo)*.

¹² AE 1908, 00064 = AE 1914, 205 = AE 1908, 64 = AE 1914, 205: *[B]elo M[alagbelo] / Aug(usto -rum) [sacrum]*.

¹³ În ceea ce privește importanța și prezența epitetului în Sarmizegetusa, vezi: *Repertoriul epigrafic a documentelor votive din Colonia Sarmizegetusa. Analize, Comentarii și Statistici*. Capitolul I: *Epitheta Deorum. Divinitățile din spatele numelor: epitete și competențe*.

¹⁴ IDR III/2, 164.

¹⁵ IDR III/2, 267.

¹⁶ AE 1983, 829 = ILD 253.

¹⁷ IDR III/2, 209.

¹⁸ CIL IV 7384.

¹⁹ CIL V 4295.